

“УҢУЙААММАР ТИЭРДЭР СУОЛУМ”

Пестрякова Виктория Михайловна,

“Дьокуускай куорат” куораттаабы уокуругун муниципальнай бюджет оскуола иннинээби үөрэбин тэрилтэтин “Оҕону сайыннарар киин – Мичээр”

82 №-дээх оҕо саадын иитээччитэ

Хас биирдии киһи төрүөбүттэн төрөөбүт дойдулаах, төрөөбүт тыллаах. Биһиги саха сиригэр олорорбут быһыытынан төрөөбүт тылбыт – Саха тыла. Саха тыла баай, киэн өйдөбүллээх, айылҕабыт курдук кэрэ тыл. Ол эрэн сангарар тылбыт суолтата сыппаан, баай ис хоһоонноох тылларбыт сүтэн, симэлийэн эрэр диэн биһиги учуонайдарбыт радио, телевизор нөнүө кэпсириллэр, тылбытын сүтэрбэт туһуттан элбэх үлэни ытталлар.

Биһиги иитээччилэр эмиэ бу проблеманы өйдөөн, өйөөн “Кустук” диэн сүрдээх табыгастаах билиини кэмнэ сөп түбэхэр программанан үлэлиибит. Бу программа сыала – сорууга сана үүнэн эрэр көлүөнэ ыччаттарбыт төрөөбүт тылларынан киэн тутта, ытыктыы, сатаан сөпкө санара үөрэнэллэригэр уһуйар, ону таһынан төрөөбүт дойдутун, олорор түөлбэтин олохун – дьаһабын үлэтин – хамнаһын уратытын ырытан, онно олохуран, дьүөрэлээн ылынарыгар туһуланар.

Төрөөбүт тылы таптыырга оҕону кыра сааһыттан ииттэххэ, ордук дирин инэмтиэлээх буоларын бары да билэбит. Биһиги республикабытыгар элбэх араас омуктар олороллор, хас биирдии омук бэйэтин тылынан санарар. Ордук, чуолаан нуучча тыла күүскэ киирэн оболорбут кистэлэ суох нууччалыы санараллара, кэпсэтэллэрэ элбээн иһэр. Онно күүстээх содулу онордо билигин түргэнник сайда турар интернет ситимэ, ютуб канала. Бары билэргит курдук оболорбут эрэ буолбакка төрөппүттэр эмиэ телефон алыбыгар ылларан дьиэ кэргэннэ бэйэ- бэйэни кытта остуол тула олорон кэпсэтэр түгэннэрэ суох да кэриэтэ буолла. Төрөөбүт тылбытын умнуу барыта бу дьиэ кэргэн иһиттэн саҕаланар. Былыр биһиги өбүгэлэрбит оҕолорун айылҕаҕа, үлэҕэ сыһыаран, киһээтин оҕолорун кытта остуоруйалаһан, кырдыаҕас өттө тойуктаан, олонголоон, таабырыннаһан сахабыт баай ис хоһоонноох тылын баччаанга дылы харыстаан кэлбитэ. Бу ураты баай тылбыт сайдыы содулуттан сүтэн эрэрэ хомотор.

Сахалыы тылга иитэр – үөрэтэр «Кустук» бырагыраамма былыргы өбүгэлэрбит иитэр – такайар ньымаларын киэн көрүүтүн тутуһан оноһуллубута, иитээччилэргэ, биһиэхэ төһүү көмө буолар. Бу бырагырааммаҕа омук быһыытынан култуурабыт уонна регионмут уратытын учуоттааһын буолар. Саха омук быһыытынан уратыбытын сүтэрбэккэ олорорбут туһугар үлэ ыытыллар. Сахалыы тыынна иитэр уһуяан буоларбыт быһыытынан этнокультурнай үөрэхтээһиннэ төрөөбүт тыл, төрүт билии, төрүт култуура, үгэс, сизэр-туом, норуот педагогикатыттан туһанан иитии – сайыннарыы систиэмэҕэ олохуран үлэлиибит. ФГУЭС иитэр үлэ хайысхата оҕону кытта бииргэ алтыһан норуот иитэр үгэстэрин таба туһанан, айымньылаахтык үлэлиирбитигэр көмө, кыах биэрэр. Дьарыктарбыт оонньуу, сэхэргэһии уонна билии-көрүү, чинчийии быһыытынан бараллар.

Бу маннык хайысха оѳону кытта чугас сыһыаны олохтуурга, оѳо тылын сайдытыгар билиитигэр – көрүүтүгэр үрдүк таһымнаах билиини биэрэр. Ылыммыт ытык өйдөбүллэринэн сирдэтэн, дьонно-сэргэбэ, айылѳаѳа сирдээх сыһыан оѳо өйүгэр – санаатыгар олохсуйар:

- оѳо киһини кэрэхсээһинэ, киһиэхэ сирдээх, харысхаллаах сыһыана;
- дьыэ-кэргэн, уһуяан, түөлбэ, нэһилиэк, дойдутун, аан дойду олоѳун уларыһытын, хаамытын оѳо сэргээһинэ, ытыктааһына;
- бэйэтин дьоһун киһи быһыытынан сананыыта. Атын киһиттэн итэбэс да, ордук да буолбатын билиинитэ;
- киһи уратытын өйдөөһүнэ, тулуйуута, сирдээхтик сыһыаннаһыыта;
- дьон-сэргэ үлэлээн онорон таһаарбытын харыстааһына.

Мин тус бэйэм сахалы тыллаах бөлөххө үлэлиирим быһыытынан бу бырагыраамманы үлэбэр туһанарым олус көмөлөөх. Быһылгы үөрэх дьылыгар биһиги бэлэмнэнии бөлөххө “уһуяаммар тиэрдэр суолум” диэн кылгас кэмнээх үлэ бырайыагын онордубут.

Бырайыак көрүнэ: туһаннаах сиргэ тийэр хайысханы билии (практической), айар-тутар, (творческой), оонньоу (игровой).

Бырайыак кытыылаахтара: “Кустук” бэлэмнэнии бөлөх иитиллээччилэрэ, иитээччилэр, төрөпүттэр.

Бырайыак тоѳооһо (актуальность): тулалыыр эйгэтин билсэр оѳо эттик, мал – сал, тэрил аатын, аналын, хаачыстыбатын уонна тулалаан турар араас көстүү эбэтэр үлэ уларыһан иһиитин, уратытын билэн олоѳор туһаныыта. Киһи, дьон эттиги арааран көрөн, тулалыыр олоѳун, эйгэтин бэйэтэ айар, түмүктүүр, уларытар, сайыннарар, харыстыыр үйэтитэр диэн өйдөбүлү ылынан туһанар. Төрөөбүт куоратын саха сирин ытык сирдэрин, суол сырыы быраабылаларын билэн тутуһарын ситиһии чингэтии үлэтин ытыгы.

Сыала: Төрөппүтү кытары тэннэ үлэлиир ньыманы булан, үлэбит оѳолорго чэпчэтитик өйдөнүмтүө гына суол быраабылаларын үөрэтии. Ону кытары суол бэлиэлэрин билиһиннэрэн сөпкө хайысхаѳа туһаналларыгар өйдөтүү.

Бырайыак соруктара:

1. Оѳо дьыэтиттэн уһуяанна дылы кэлэр суолугар туох кэрэхсбиллээх баарын билээһинин чингэтии.

2. Оѳо дьайымал араас көрүннэригэр, айан онороругар толкуйдуур дьоѳуру туһанар. Бастатан туран оруоллаах оонньоуга оонньоу араас көрүнүн билэр, оонньоур. Саастыылаахтарын кытары бодоруһарыгар сирдээхтик тутта – хапта сылдыы быраабылатын тутуһуутун иитии – үөрэтии

3. Суолга иискэ куталлаах түгэннэри бохсууга төрөппүтү оѳотун маршрутун онороругар көмөлөһүннэрэн сэрэби күүһүрдүү.

Бырайыак сабаѳалааһына: Оѳолор суол быраабылатын ону тэннэ суолга араас маршрут баарын билсэллэр уонна онон схеманы туһанан сэрэхтээхтик сылдыар ньымалары үөрэнэллэр.

Хас биирдии оѳо туһунан көрүүлээх, туспа ураты санаалаах. Куорат тыына, дьонно-сэргэтэ, тулалыыр эйгэтэ тыа олоѳунааѳар ураты атын. Онон

куорат оџотун сахалы тыынна уһулуччу угуйар, үөрэтэр кэккэ ыарахаттардаах:

- айылџаттан тэйи;
- тулалыыр дьоно – сэргэтэ;
- аһыыр аһа – үөлэ

Бу ыарахаттары туоруурга бырайыак ураты ньымалара оџо санаатын табарга, билиитин кэнэтэргэ төһүү күүс буолар.

Билиги бу бырайыакпытын саџалыахпыт иннинэ тиэмэбитин ырытан көрөн оџо тулалыыр эйгэтин чингэтэн билиэн наадатын, олорор дьиэтиттэн хааман кэлиитин, дьиэтин аадырыһыттан саџалаан уһуйааныгар кэлэр суолун ырытан көрүүтүн, билиитин ханатыытын туһунан үлэ ытарга былаан онгостубуппут. Ону тэнэ оџо олорор дьиэтин аадырыһын билэн кэлиитигэр үлэ схематын онорон саџалаабыппыт. Төрөппүт оџо уһуйааныгар кэлэр суолугар туох улахан тутуу, дьикти көстүү баарын билиитин чингэтиитигэр, оџо билиэн көрүүн баџарар, интириэһиргиир, сэргиир баџатын сайыннарар уонна өйдөөн туһанар сатабылын үөскэтиигэ араас матырыйаалтан оџолорун кытта бастаан ырытан көрөн баран оџолорунаан “макет” онордулар. Оџолор төрөппүтү кытта онорбут араас макеттара туох буоларын, бэйэлэрин ырытан көрбүт көрүүлэринэн, истиилэринэн оџолорго тиэрдэн кэпсээтилэр, ырыттылар.

Ону тэнэ оџо тутан – хабан көрөн, оонньоон сайыннаџына, толкуйдуур дьоџура, сатабыла, үөрүйэџэ кэниир, дириниир, чочуллар, чопчуланар, ону оџо оџо тиэрдээрибит оонньоу көмөтүнэн иитээччилэр тэрийдибит, араас тэрилтэ көрүннэринэн тэрийэн оонньоотубут:

- Маџаһыыннаах: оџо бу оонньоуга культураџа бэйэ бэйэни убаастабыллаахтык сыһыаннаһарга харчыны сөптөөхтүк туттарга, суоттуурга, ыарахан – чэпчэки диэни тэннээн көрүүгэ үөрэнэн иитиллэн тахсыыларын ситиһии буолар;

- Театрдаах: дьон сэргэ ортотугар культуралаахтык тутта – хапта сылдыыыларын, билет атыылаһыыта миэстэ булан олорууга, улаханлык киинэ көстөр кэмигэр кэпсэпэккэ, телефон тыаһын араарарга, иитии үөрэтии үлэтэ оонньоу көмөтүнэн ытылынна;

- Полициялаах: бу оонньоуга сиэр – майгы иитиитэ буолар, бандьыт кусаџан киһи, дьонно кусаџаны оноруо суохтаахтарын, полиция үлэтэ буруйдаах дьону кытта үлэлиирин үөрэтиитин ханатыы буолла;

- Балыыһалаах: быраас дьону эмтээһинэ, доруобуйаны харыстаныы, халыгнык дьыл кэминэн танныыны, оччоџуна доруобуйам үчүгэй буоларын ситиһэри үөрэтии, илиини сууна сылдыыыны, дьон элбэх сиригэр бэйэни харыстаныыны, бэйэбин харыстаннахпына балыыһаџа киирбэппин өйдөбүлү ингэри.

Сүрүн сыала оџо киһини кэрэхсээһинэ, киһиэхэ сиэрдээх, харысхаллаах сыһыана, бэйэтин дьоһун киһи быһыытынан сананыыта, атын киһиттэн итэџэс да, ордук да буолбатын билиниитэ дьон сэргэ үлэлээн онорон таһаарбытын харыстааһына буолар. Оџо бу оонньоулар көмөлөрүнэн тус олоххо бэлэм буолан тахсыытын ситистибит.

Түмүкпэр этиэм этэ бу кылгас кэмнээх бырайыагынан билиини-көрүүнү оҕо сыччах уһуйааныгар эрэ сылдьан этигэр-хааныгар ингэринэр. Бу ингэриммитин ситэри бөҕөргөтөн биэрэр дьоннорунан буолаллар ийэлээх – аҕат , эһээтэ – эбээтэ, тулалыыр эйгэтэ.

Төрөппүт биһиги көмөлөһөөччүбүт буолар. Төрөппүтү кытта үлэ төһөннөн диригинник барар да соччонон уһуйаанна оҕо ылбыт билиитэ өйүгэр – санаатыгар диригинник инэр. Оҕо бэйэтин көрүүтүн, санаатын аһаҕастык этэригэр, туруорсарыгар, быһаарыыны ылынан, тус бэйэтэ эппиэтинэс сүгэригэр ыттыбыт, ситистибит.

Туһаныллыбыт кинигэлэр испиэхэктэрэ:

1. Кустук: оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин бырагырааммата/ Т.И Никифорова, Л.В Попова, А.А. Скрыбина уо.д.а; салайааччы Т.Н, Никифрова; научнай салайааччы Л.В Попова. – Дьокуускай, 2020 – 132 с. - (“Саха уһуйаана”).

2. Каратаев, Игнатий Иванович. Оҕону чуолкайдык санарарга үөрэтии уонна сурукка үөрэнэргэ бэлэмнээһин 3 – с таһаарыы, уларыйыылаах/ И.И. Каратаев; (эбиилэри хомуйан бэлэмнээтилэр; С.М. Захарова, Л.В Аргунова) – Дьокуускай: Бичик, 2019. – 160 с.

3. “Алгыстаах алаһа” кыра саастаах оҕону төрөөбүт айылгытынан, сахалыы халандаар хаамытыгар сөп түбэһиннэрэн иитэргэ анаммыт бырагыраамма уонна иитээччилэргэ методическай көмө. (хомуйан онордулар: А.Е. Захарова, П.В. Дяконова, А.Д. Молонова, В.И. Сысолятина; науч. салайааччы Ю.И. Трофимова). – Дьокуускай, 2016 с., - 80 с.